

УДК: 343.13:355.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.29>

ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕПОКОРИ ТА НЕВИКОНАННЯ НАКАЗУ

Кунтій А.І.,

кандидат юридичних наук, доцент,

Територіальне управління

Держаного бюро розслідувань,

м. Хмельницький

ORCID: 0000-0001-5076-8358

Кунтій А.І. Обставини, що підлягають встановленню під час розслідування непокори та невиконання наказу.

У науковій статті досліджено особливості встановлення обставин під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених статтями 402 та 403 Кримінального кодексу України, що регламентують відповідальність за непокору та невиконання наказу. Актуальність теми зумовлена зростанням кількості кримінальних проваджень за цими статтями в умовах воєнного стану та потребою в удосконаленні криміналістичних підходів до розслідування зазначених злочинів. Проаналізовано статистику за 2020–2025 роки, яка засвідчила істотне зростання кількості зареєстрованих проваджень та водночас низький відсоток скерування обвинувальних актів до суду. Обґрунтовано доцільність розмежування термінів «з'ясування» та «встановлення» обставин під час розслідування, з урахуванням їх змістового навантаження у криміналістиці. Визначено перелік обставин, що підлягають встановленню, які згруповано у певні групи, зокрема обставини, що передували непокорі та невиконанню наказу, а також обставини, що стосуються події кримінального правопорушення, більшість яких визначені у ст. 91 КПК України. Наголошено також на таких обставинах, як законність наказу; службове становище особи, яка його віддала; факт доведення наказу до підлеглого; стан здоров'я військовослужбовця; мотиви, форма вини та настання наслідків. Особливу увагу приділено фіксації моменту віддання наказу, наголошено на фіксуванні доведення наказу, зокрема шляхом відеофіксації, а також значенню висновків військово-лікарських комісій при оцінці здатності військовослужбовцем виконати наказ. На підставі аналізу слідчо-судової практики запропоновано систематизований підхід до формування переліку обставин, що підлягають встановленню в межах кримінального провадження, а також зроблено висновки щодо необхідності розроблення спеціальної криміналістичної методики розслідування злочинів даної категорії. Зазначено, що запропоновані напрями дозволять забезпечити повноту, об'єктивність і своєчасність досудового розслідування у кримінальних провадженнях, за фактом непокори та невиконання наказу.

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістична характеристика; розслідування; непокора; наказ; відмова; начальник; обставини; доказування; воєнний стан; бойова обстановка; особливий період; наслідки; військовослужбовець; військова служба.

Kuntii A.I. Circumstances to be established in the investigation of disobedience and failure to comply with an order.

The scientific article examines the features of establishing circumstances during the pre-trial investigation of criminal offenses provided for in Articles 402 and 403 of the Criminal Code of Ukraine, which regulate liability for disobedience and failure to comply with an order. The relevance of the topic is due to the increase in the number of criminal proceedings under these articles under martial law and the need to improve forensic approaches to the investigation of these crimes. The statistics for 2020–2025 are analyzed, which showed a significant increase in the number of registered proceedings and at the same time a low percentage of indictments being sent to court. The expediency of distinguishing the terms "clarification" and "establishment" of circumstances during the investigation is substantiated, taking into account their content load in forensics. A list of circumstances subject to establishment has been determined, which are grouped into certain groups, in particular, circumstances preceding disobedience and failure to execute an order, as well as circumstances relating to the event of a criminal offense, most of which are defined in Article 91 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine. Emphasis has also been placed on such circumstances as the legality of the order; the official position of the person who gave it; the fact of bringing the order to the subordinate; the health of the serviceman; motives, form of guilt and the occurrence of consequences. Particular attention has been paid to recording the

moment of giving the order, emphasizing the recording of the bringing of the order, in particular by video recording, as well as the importance of the conclusions of military medical commissions in assessing the serviceman's ability to execute the order. Based on the analysis of investigative and judicial practice, a systematic approach to forming a list of circumstances subject to establishment within the framework of criminal proceedings has been proposed, and conclusions have been drawn regarding the need to develop a special forensic methodology for investigating crimes of this category. It is noted that the proposed directions will ensure the completeness, objectivity, and timeliness of pre-trial investigations in criminal proceedings, in cases of disobedience and failure to comply with an order.

Key words: criminal proceedings; forensic characteristics; investigation; disobedience; order; refusal; boss; circumstances, evidence; martial law; combat situation; special period; consequences; serviceman; military service.

Постановка проблеми. Актуальна практика досудового розслідування засвідчує, що ефективність встановлення обставин учинення кримінальних правопорушень детермінується не лише здатністю уповноважених органів своєчасно ідентифікувати кримінально-правові ознаки протиправного діяння, забезпечити належний збір, перевірку та аналіз доказової інформації, а й рівнем методичної обізнаності слідчих, зокрема їх умінням виявляти криміналістично значущу інформацію, співвідносити її з типовими криміналістичними характеристиками відповідного виду злочину та на цій основі формувати найбільш ефективну модель розслідування.

У цьому контексті особливе значення має дослідження кримінальних проваджень щодо непокорі та невиконання наказу. Криміналістична характеристика зазначеного виду кримінальних правопорушень, будучи складовим елементом методики їх розслідування, відіграє важливу роль у процесі побудови логічно обґрунтованих слідчих версій, а також у виборі оптимальних напрямів та тактичних прийомів здійснення досудового розслідування. Такий підхід дозволяє не лише підвищити ефективність слідчої діяльності, а й забезпечити всебічне, повне й неупереджене з'ясування обставин справи.

Метою статті є висвітлення обставин, що підлягають встановленню в методиці розслідування непокорі та невиконання наказу.

Стан опрацювання. Питання розробки окремих елементів криміналістичної методики розслідування злочинів, учинених у сфері військової служби, привертала увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, загальні теоретичні основи розслідування кримінальних правопорушень знайшли своє відображення в роботах таких дослідників, як Ю.П. Аленін, Л.І. Аркуша, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, А.Ф. Волобуєв, В.І. Галаган, В.Г. Гончаренко, І.В. Гловук, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, В.Ю. Калугін, О.А. Кириченко, Н.І. Клименко, І.І. Когутич, О.Н. Колесніченко, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Г.А. Матусовський, А.В. Мовчан, М.В. Салтевський, С.М. Стахівський, В.В. Тіщенко, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, Г.В. Щербакова, Б.В. Щур, О.О. Юхно та інших.

На монографічному рівні методику розслідування військових кримінальних правопорушень в Україні вперше було висвітлено у працях Г.Є. Бершова, А.Г. Воєводи, В.В. Давиденка, В.В. Дем'яновського, М.І. Карпенка, Р.В. Комісарчука, О.С. Ткачука, В.В. Тимошка. Певні кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти правопорушень, пов'язаних з непокорю або невиконання наказу, досліджувалися у роботах В.В. Бондарєва, М.І. Карпенка та інших.

Однак слід констатувати, що криміналістичні особливості розслідування непокорі та невиконання наказу, залишаються недостатньо дослідженими. У науковій літературі бракує комплексного аналізу обставин, що підлягають встановленню під час таких розслідувань, зокрема: типових способів вчинення злочинів, слідчих ситуацій, специфіки збирання та фіксації доказової інформації у військовому середовищі, а також криміналістичних характеристик осіб, які вчиняють такі правопорушення, і потерпілих.

Необхідність подальшого вивчення цих обставин обумовлена також викликами воєнного часу. Зростання ризиків конфліктів серед військовослужбовців потребує глибшого наукового осмислення механізмів виникнення та виявлення злочинів непокорі і невиконання наказу, а також вдосконалення методичних підходів до їх розслідування.

Виклад основних положень. Статистика зареєстрованих кримінальних проваджень за ст. 402 КК України та наслідків їх досудового розслідування розподілилася наступним чином: у 2020 злочинів даної категорії зареєстровано не було; у 2021 році зареєстровано 19 кримінальних проваджень та у 9 випадках досудове розслідування закінчилося складанням обвинувального акту; у 2022 – зареєстровано 1574 випадків, натомість в суд скеровано 316 обвинувальних актів; у 2023 році зареєстровано 1678 кримінальних правопорушень даної категорії та до суду скеровано 420 обвинувальні акти; у 2024 – 1869, до суду скеровано 405 обвинувальних актів; у період січня – липня 2025 – 1147, до суду скеровано 274 обвинувальні акти.

Статистика зареєстрованих кримінальних проваджень за ознаками невиконання наказу та наслідків їх досудового розслідування свідчить про те, що у 2020 році зареєстровано - 1 та до суду скеровано - 0; у 2021- 3, до суду - 0; у 2022 - 28; до суду - 0; у 2023 - 32; до суду - 0; у 2024 - 38, до суду - 0; у період січень - липень 2025 -14, до суду - 0 [1].

Аналіз кримінальних проваджень, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 402 та 403 КК України, засвідчив певну проблематику під час розслідування їх та судового розгляду. Окрім цього, статистика переконливо свідчить про необхідність розробки методики розслідування непокори та невиконання наказу, що стане в пригоді слідчим та прокурорам під час розслідування зазначених суспільно-небезпечних військових злочинів.

Формування переліку обставин, які мають бути встановлені в межах конкретного кримінального провадження, має принципове значення. Адже, перед тим як розглядати засоби, прийоми та методи розслідування, необхідно чітко окреслити коло завдань і обставин, що підлягають встановленню.

Щодо ролі й місця обставин, що підлягають встановленню, у структурі криміналістичної методики, у наукових колах дотепер тривають дискусії, зокрема їх співвідношення з криміналістичною характеристикою злочинів.

Є.Г. Коваленко відзначає, що правильне визначення обсягу обставин, що підлягають встановленню у кожному конкретному кримінальному провадженні, забезпечує цілеспрямованість, повноту й об'єктивність розслідування. Надмірне розширення предмета доказування може призвести до невинуватених затримок під час досудового розслідування та судового розгляду, тоді як необґрунтоване звуження - до неповного або навіть одностороннього дослідження обставин справи [2, с. 98].

В.І. Галаган, аналізуючи шляхи вдосконалення методики розслідування окремих видів злочинів, розглядає криміналістичну характеристику та обставини, що підлягають встановленню, як окремі, хоча й взаємопов'язані елементи [3, с. 26]. Поділяємо думку науковця, вважаємо, обставини, що підлягають встановленню, як самостійний елемент окремої криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень, яка необхідна для ефективного здійснення кримінального переслідування. Під цими обставинами розуміються систематизовані на основі кримінального і кримінального процесуального законодавства фактичні дані, які як входять до предмета доказування, так і виходять за його межі, але є необхідними для забезпечення повного, всебічного і неупередженого дослідження у процесі досудового розслідування та судового розгляду.

Поняттям невиконання наказу охоплюється: невиконання дій, передбачених наказом; здійснення дій, заборонених наказом; неналежне виконання наказу, тобто відступ від його приписів про час, місце і характер дій, що здійснюються. Непокора визнається закінченим злочином незалежно від наслідків, що настали [4, с. 86].

Невиконання інструкцій, що регламентують порядок діяльності військовослужбовців, або недотримання загальних вимог військової служби, передбачених статутами Збройних Сил України, не завжди може розцінюватися як невиконання наказу. За певних обставин такі дії можуть кваліфікуватися як інший вид військового службового правопорушення.

Аналізуючи підходи до обставин, що підлягають встановленню, слід відзначити думку М.І. Карпенка, який під час розслідування непокори та невиконання наказу виділив наступні обставини, що підлягають доказуванню: 1) Хто, кому віддав наказ; 2) Зміст і форма наказу; 3) Форма невиконання наказу, тобто в чому було виражене невиконання наказу (відкрита відмова, невиконання дій, приписаних наказом; виконання дій, заборонених наказом; неточне, несвоєчасне виконання наказу); 4) Час і місце віддавання і невиконання наказу; Коли, де, за яких обставин було віддано наказ і не виконано його підлеглим; 5) Винність підозрюваного (обвинуваченого) в невиконанні наказу. Якщо здійснено групове навмисне невиконання наказу, встановлюється, чи була спільність умислу серед учасників злочину, чи усвідомлював кожен із них, незалежно від того, була напередодні змова чи її не було, що наказ не виконується ним спільно з іншими військовослужбовцями, хто є організатором, підбурювачем злочину і яка роль кожного з них у здійсненому [4, с. 89-90].

На підставі викладеного, спробуємо навести перелік обставин, що підлягають встановленню під час розслідування непокори та невиконання наказу, систематизувавши їх у певні групи:

1) Обставини, що передували непокорі та невиконанню наказу. Серед таких доцільно виділити обставини щодо наказу, його віддання та фіксування. Водночас наказ може бути усним чи письмовим, також командиром може бути віддано бойове розпорядження. Під час віддання наказу потрібно обов'язково знати, чи дотримано статутних вимог, під час його віддання.

Наказ має відповідати нормам чинного законодавства та положенням військових статутів. Відповідно до ч. 2 ст. 41 КК України, наказ або розпорядження вважаються законними за умови, що їх віддано уповноваженою особою у встановленому порядку, в межах її компетенції, і вони не суперечать діючому законодавству та не порушують конституційні права і свободи людини й громадянина.

Так, наказ завжди має бути конкретним. Тому не можна розглядати як невиконання наказу невиконання військовослужбовцем загальних вимог служби, які містяться в статутах, порадиниках, інструкціях тощо. Крім того, наказ має бути законним і виданим тільки в межах компетенції відповідної службової особи. Якщо наказ виданий з порушенням вимог, які до нього пред'являються законодавством, він є незаконним. Підлеглий не несе відповідальності за ст. 402 КК України за невиконання наказу начальника, якщо цей наказ був незаконним. За виконання ж явно протиправного наказу начальника підлеглий підлягає відповідальності як пособник відповідного військового службового кримінального правопорушення. Інше умисне невиконання наказу полягає в тому, що підлеглим наказ начебто приймається до виконання, але насправді не виконується. Невиконання наказу може полягати: а) у діях, вчиняти які наказ прямо забороняв; б) невиконанні дій, які мали бути виконані згідно з наказом; в) у виконанні таких дій з порушенням встановлених наказом строків та інших обов'язкових умов їх виконання.

Поняттям невиконання наказу охоплюється: невиконання дій, які передбачені наказом; вчинення дій, які заборонені наказом; неналежне виконання наказу, тобто відступ від його припису в часі, місці та характері дій [5, с. 267-268].

Слід встановити, яке службове становище займає військовослужбовець, який видав наказ, щодо особи, якій він віддав наказ. Чи є перший із них начальником (за службовим становищем чи військовим званням), правомірним віддавати накази конкретній особі, а інший – підлеглим, зобов'язаним виконувати їх.

Підлеглий не може і не повинен обговорювати наказ. Виконуючи наказ начальника, підлеглий розуміє, що виконує свій військовий обов'язок, вимоги Військової присяги і статутів Збройних Сил України про безперечну покору начальникам. Тому за наслідки виконання наказу начальника він не несе відповідальності. Але можливі окремі випадки, коли підлеглий, отримавши наказ, який передбачає здійснення явно неправомірних, що підпадають під кримінальну відповідальність дій, повністю усвідомлює протиправність цих дій, але навмисно здійснює їх з метою досягнення злочинного результату. В таких випадках підлеглий разом з начальником, який віддав наказ, підлягає кримінальній відповідальності за вчинене як виконавець злочину чи як співучасник.

Надважливим є також встановлення факту фіксації доведення наказу. Таким найчастіше в матеріалах кримінального провадження є зокрема відеозйомка, під час віддання наказу (71% вивчених матеріалів кримінальних проваджень). Також, під час анкетування практиків, 78% опитаних відповіли про необхідність здійснення відеофіксації доведення наказу та після його доведення про можливість виконання військовослужбовцями, до яких він був доведений.

Як свідчать дані слідчо-судової практики, фіксація віддання наказу є чудовим заходом доказування, адже в подальшому огляд відео та допит свідків на відео, буде мати першочергове значення в процесі доказування.

Важливим в ході досудового розслідування кримінальних проваджень про непокору та невиконання наказу є встановлення того, хто віддав наказ. Тобто дослідження питання, чи наказ віддано начальником військовослужбовця, що зобов'язаний його виконати є важливою обставиною, що підлягає встановленню

Не менш важливою обставиною також є стан здоров'я військовослужбовця, що повинен виконати наказ, проте внаслідок певних обставин його не виконав. Аналіз судової практики та кримінальних проваджень за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ст. 402 КК України, встановлено, що у 43% випадків військовослужбовців не виконали наказ, через поганий стан здоров'я. Який власне досліджується шляхом проведення огляду лікарями військово-лікарської комісії (далі – ВЛК).

На нашу думку висновок ВЛК щодо придатності військовослужбовця до військової служби та спроможність його виконати наказ повинен бути у матеріалах кримінального провадження у всіх випадках під час розслідування непокори та невиконання наказу

Як свідчать аналіз матеріалів кримінальних проваджень за ст.402-403 КК України у 56% випадках у матеріалах наявні висновки огляду лікарями військово-лікарської комісії до або після доведення наказу. З анкетування слідчих, прокурорів, що брали участь у розслідуванні випадків непокори, невиконання наказу, вбачається, що на етапі початку досудового розслідування у 64% випадків, військові формування перед передачею матеріалів до органу досудового розслідування скеровують військовослужбовців, що відмовилися виконувати наказ до медичних закладів для оглядів лікарями ВЛК.

Тому, за відсутності в матеріалах кримінального провадження довідки ВЛК на стан придатності військовослужбовця до військової служби, Слідчий, прокурор, зобов'язаний призначити своєю постановою такому військовослужбовцю ВЛК, з врахуванням норм наказу 402 Міністерства оборони України [6].

При спілкуванні з військовим командуванням військових формувань, наказ, що доводиться та не виконується військовослужбовцем, є не одноразовим. Тобто, командири підходять до кожного випадку індивідуально, з'ясовують причини та умови, що сприяли невиконанню наказу. У випадку, якщо у військовослужбовця були певні причина, що унеможливлювали виконання наказу. Тому зазвичай, командирами, через деякий час повторно доводиться наказ, а можливо і неодноразово, і вже в разі відмови від його виконання, матеріали службового розслідування з додатками передаються до органу досудового розслідування.

Командуванням вживаються заходи щодо підняття бойового духу особового складу та випадки непокори та невиконання наказу дуже негативно впливають на клімат у колективі.

Відкрита відмова військовослужбовця в умовах воєнного стану виконати наказ начальника, який є реальним для виконання, законним, сформульованим виразно, чітко, зрозуміло та не допускає подвійного тлумачення. Сама собою непокора в період воєнного стану є небезпечним військовим злочином, який посягає на встановлений порядок підлеглості та військової честі і породжує неорганізованість та безладдя у військових частинах, а отже безсумнівно негативно позначається на боєготовності і боєздатності військових формувань, що виключає малозначність цього діяння в розумінні ч. 2 ст. 11 КК України [7].

2) Обставини, що стосуються події кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини непокори чи невиконання наказу);

- винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

- вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

- обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

- обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

Для невиконання наказу (ст. 403 КК України), необхідне настання тяжких наслідків. Непокора військовослужбовця є злочином із формальним складом, а отже кримінальна відповідальність за його вчинення не залежить від настання суспільно небезпечних наслідків. У цій справі Касаційний кримінальний суд Верховного Суду України розглянув випадок, коли військовослужбовець відмовився виконати наказ заступника командира бригади. Суд зазначив, що навіть за відсутності конкретних тяжких наслідків, таке діяння порушує встановлений порядок несення військової служби та може створити реальну загрозу спричинення шкоди суспільним відносинам. Отже, непокора є суспільно небезпечним діянням, яке підлягає кримінальній відповідальності [7].

До категорії тяжких наслідків належать такі події, як зрив виконання бойового завдання, значні матеріальні збитки, катастрофи, аварії, пожежі, радіоактивне, хімічне чи бактеріологічне забруднення довкілля, масові отруєння та інші подібні явища. Тяжкими наслідками невиконання наказу, який, наприклад, мав на меті запобігання найсерйозніших порушень військової дисципліни з боку інших військовослужбовців, можуть бути такі дії, як викрадення зброї, дезертирство тощо.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що сучасні умови ведення воєнних дій вимагають удосконалення криміналістичного забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 402 та 403 КК України. Статистичні дані за останні роки засвідчують істотне зростання кількості таких кримінальних проваджень, що, у свою чергу, актуалізує необхідність розроблення спеціальної методики їх розслідування. Аналіз практики досудового розслідування справ про непокору та невиконання наказу дозволяє дійти висновку про наявність істотних труднощів у встановленні обставин, що мають доказове значення. Окремі з них прямо визначені у кримінальному процесуальному законодавстві, інші — хоча й не закріплені нормативно, однак мають ключове значення для повного, всебічного та неупередженого розслідування. До обставин, що підлягають встановленню в ході розслідування непокори та невиконання наказу, доцільно віднести: законність наказу, а також повноваження особи, яка його видала; форму, зміст і спосіб доведення наказу до військовослужбовця; фактичну можливість виконання наказу, зокрема стан здоров'я військовослужбовця на момент його отримання; форму прояву непокори чи невиконання наказу; винуватість особи, її мотиви, мету вчинення діяння; настання або відсутність тяжких наслідків (у випадках, передбачених законом); інші обставини, що впливають на кваліфікацію діяння, ступінь його суспільної небезпеки, а також ті, що можуть бути підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання. Наголошено на доцільності обов'язкового документування факту віддання наказу, зокрема за допомогою відеофіксації, а також отримання висновку військово-лікарської комісії щодо придатності військовослужбовця до несення служби. Встановлено, що зазначені докази мають істотне значення для формування об'єктивної доказової

бази. На підставі проведеного аналізу запропоновано: систематизувати перелік обставин, що підлягають встановленню під час розслідування військових кримінальних правопорушень відповідної категорії; розробити уніфіковану криміналістичну методику розслідування злочинів, передбачених ст. 402 та 403 КК України; забезпечити відповідну методичну підготовку слідчих та прокурорів до розслідування даної категорії кримінальних правопорушень. Запропонований підхід сприятиме підвищенню ефективності досудового розслідування, забезпеченню верховенства права у сфері військової юстиції та зміцненню правопорядку у військових формуваннях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт про зареєстровані кримінальні провадження та наслідки їх досудового розслідування: статистичні дані Офісу Генерального прокурора за 2020–липень 2025 рр. URL: <https://www.gr.gov.ua> (дата звернення 03.09.2025).
2. Коваленко Є.Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 631 с.
3. Галаган В.І. Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». К., 2003. 39 с.
4. Карпенко М.І. Непокора та невиконання наказу. *Юридична наука*. № 7. 2013. С. 84–96 (дата звернення 03.06.2025).
5. Давлатов Ш.Б., Солодкий Д.О. Розмежування непокори (ст. 402 КК України) від невиконання наказу (ст. 403 КК України). *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 266–269. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.40> (дата звернення 03.09.2025).
6. Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 14.08.2008 № 402. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text> (дата звернення 03.09.2025).
7. Постанова колегії суддів Третьої судової палати ККС ВС від 20.03.2024 у справі № 233/1446/22 (провадження № 51-5644км23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117884068> (дата звернення 03.09.2025).